مخدوم محمد امين "فهيم" رحہ

شاعر، اديب، سجاده نشين ۽ مدبر سياستدان

Gul Hayat Institute

جنم: 4 آگسٽ 1939ع

وفات: 21 نومبر 2015ع

مخدوم محمد امين فهيم جي زندگي ۽ شاعريءَ تي هڪ نظر

محبوب سروري

(1) سوانح حيات:

مٿي مهراڻ جي پاڙيءَ ۾ اسلام جي روحاني آبياريءَ سان، سرزمين سنڌ تي اهي عظيم الشان ذهن ۽ عالي مرتبت شخصيتون پيدا ٿيون، جن دنيا کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. علم و فضل جي هاڪ ۽ روحانيت جي ڌاڪ باعث دنيا جي عالمن، سياحن، محققن، بزرگن، درويشن، قلندر ۽ فقيرن سنڌ ڏانهن مُنهن ڪيو، ”اهي سنڌ ۾ آيا، سنڌي ٿي ويا ۽ وري واپس نه وريا.“ سنڌن هزارين مزارون ۽ مقبرا سنڌ جي سيني تي يادگار آهن. سنڌ، درويشن جو ديس ۽ الله وارن جو گهر آهي. سنڌ باشريعت بزرگن، غيور غازين، دلير دودن، تحريڪن

Gul Hayat Institute

جي اڳواڻن، علم و ادب جي سرواڻن، شهرهٔ آفاق شاعرن، مڏيادار مجاهدن ۽ سام جهليندڙ سورهين جي سرزمين آهي. سنڌ، سدائين روحاني، اقتصادي ۽ معاشي لحاظ کان سائي ستابي رهي آهي. هر دور ۾ عالمن، فاضلن روحاني رهبرن ۽ بزرگن جي آستانن سان سنڌو درياء جا ٻئي ڪنارا آباد رهيا آهن.

انهن مشهور عالم بزرگ هستين مان ، سنڌو درياء جي مشرقي ڪناري تي سنڌ جي دل ”هالا“ شهر ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رحمة الله عليہ جي درگاه آهي.

هيءُ اهو باشريعت بزرگ آهي. جنهن پنهنجي سموري زندگي، قرآن ۽ سنت مطابق مڪمل پابنديءَ سان گذاري. سندن روحاني شمع جي شعاعن سان سنڌ جو ذرو ذرو منور ٿي ويو.

حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور اهو بزرگ آهي، جنهن سڀ کان پهرين قرآن مجيد جو ترجمو ۽ تفسير فارسي زبان ۾ زيبِ قلم ڪيو. سندن شجرو مٿي مرسل حضور اڪرم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي خليفهء اول سيدنا حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنہ سان ملي ٿو. حضرت مخدوم نوح سرور اويسي طريقي جو عاشقِ رسول بزرگ هو. وڏي پابنديءَ سان راه رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم تي قدم بقدم عمل پيرا رهڻ سبب سندس

Gul Hayat Institute

لقب ”سرور“ مشهور ٿي ويو ۽ ”سرور نوح فقير“ جي نالي سان سنڌ هِند جي لکين صالح ۽ صادق الله بندن جي سيني جو سُروُر بنيو. سندس ئي دور ۾ سروري جماعت جي فقراءَ جو تعداد نَوَ لک ٿي ويو هو، جنهنڪري هن گاديءَ کي ”نو لکي گودڙي“ سڏيو ويو. سندن وفات جو سال ”فيضِ حق“ مان (998ھ) ملي ٿو.

مخدوم امين محمّد (اوّل):

حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليہ جو پهريون سجاده نشين به ”مخدوم امين محمّد“ هو جو پنهنجي بزرگ والد وانگر شريعت جو پابند هو. ”حلال ۽ صدق مقال“ جو پاڻ به عامل هو ۽ ٻين کي به تاڪيد ڪندو هو. سندن ولادت 5 ربيع الاول 952 هجريءَ ۾ (جڏهن حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليہ جي عمر 41 سال هئي) ٿي. 998 هجريءَ ۾ حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه جي وفات بعد سجاد نشين ٿيو، سندن عمر انهيءَ وقت 42 سال هئي. 7 شعبان المعظم 1015هجريءَ ۾ 63 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪيائين. سندس سال وفات ”شرف الابرار“ مان ملي ٿو.

مخدوم امين محمّد ثالث رحمة الله عليه

”مخدوم امين محمّد (ثالث) هن صديقي قريشي خاندان جو اهو بزرگ آهي جنهن جي شخصيت ۾، فڪرو

Gul Hayat Institute

درويشيءَ سان گڏ شعر ۽ شاعري به بدرجه ڪمال موجود آهي. سندس سارو ڪلام سوز ساز، نياز ۽ گداز جو شارح آهي. سندس ڪلام تصوّف جي دقائق ۽ حقائق جو شاهڪار آهي. ان سان گڏ حقيقت ۽ مجاز جو آئينه دار آهي. سندس فيّوضِ باطنيه مان جتي ڪيئي اهلِ نظر ۽ اهلِ بصيرت پيدا ٿيا، اتي ڪيئي سندس صحبت يافته شاعر ۽ سخن سنج بدايع گو ۽ بديع الڪلام پڻ اسريا، جن ”سروري جماعت“ ۾ فقر ۽ محبت جي اها جوت جلائي آهي، جنهن جي چنگاري اڄ به سروري جماعت جي دلين ۾ درد جو دود دکايو ٿي اچي.“

(”ڪليات امين“ پروفيسر محبوب علي چنه)

”هو وڏو سخي ۽ درياء دل مرد هو، سنڌي شاعري ۾ تمام ڪمال هوس، سندس شاعري جي سڀني اصنافن ۾ سندس شعر موجود آهي. ڏوهيڙا، ڪافيون ۽ غزل وغيره پنهنجا يادگار ڇڏيا اٿس.“

(”تذڪرِه مشاهير سنڌ جلد پيو مولانا دين محمّد وفائي)

Gul Hayat Institute

”امين محمد“ سائين عرف ”پڪن ڌڻي“ الاهي اسرارن جو عارفِ الستي ڪتب جو بحر مواج فيوضات يزدانيه جو شارح ۽ ترجمان آهي.

(سُرها گل- علامه دائود پوٽو)

مخدوم امين محمد ”پکن ڏٽي“ جي ولادت 7 شعبان 1254 هجري مطابق 26 آڪٽوبر 1838ع تي ٿي ۽ سندس وفات 27 رمضان 1303 هجري مطابق 29 جون 1886ع ۾ ٿي، سندس وفات تي ڪيترن همعصر بزرگن ۽ شاعرن قطع تاريخ لکيا جن مان چند هي آهن:

(1) مخدوم ابراهيم نقشبندي :

بَخُلداست جائي محمّد امين

1303 هجري

(2) عبداللطيف ٺٽوي:

محمّد امين گشـــة و اصل برب

1303 هجري

(3) مفتي سعد الله هالائي:

شهنشاهِ جنّت محمّد امين

1303هجري

انهيءَ بزرگ سرور نوح فقير رحمة الله عليه جو سورهون (16) سجاده نشين اعليٰ حضرت قبله مخدوم محمد زمان ”طالب موليٰ“ سائينءَ جن آهن. جن جي تفصيلي سوانح حيات، ڪتاب يار خاطر، جنب گذاريم جن سين، مهراڻ جا موتي، چپر ۾ چڙيون، ڪچڪول، سماهي ”مهراڻ“ جو شاعر نمبر ۽ سوانح حيات نمبر، ديوانِ طالب الموليٰ، سروري خاندان جون علمي ادبي خدمتون

Gul Hayat Institute

وغيره ڪتابن ۾ قارئين پڙهي سگهن ٿا. هتي سندن سوانح حيات جو مختصر خاڪو پيش ڪجي ٿو:

حضرت طالب الموليٰ سائين اُها مشهور زمانه ۽ تاريخ ساز شخصيت آهي، جن جي سرزمين سنڌ سان سڪ ۽ سچائي، تحريڪ پاڪستان ۽ قيام پاڪستان لاءِ قربانيون، سنڌي ادب ۽ ثقافت لاءِ سندن ڪاوشون ۽ ڪوششون، علمي ادبي تحريڪون، تنظيمون، بزمون، تقريرون، تحريرون، ايتريون انيڪ ۽ اهم آهن جن جو پنهنجن خواه پراون، سڀني اعتراف ڪيو آهي.

سنڌ جو بزرگ سياستدان سائين جي.ايم.سيد لکي ٿو ته:
”مخدوم صاحب جي سنڌي ادب ۽ ثقافت کي زنده رکڻ جي ڪوشش اهم درجو رکي ٿي. سنڌي ڪلچر، اتحاد انساني، امنِ عالم جو پيغامبر آهي. سنڌ جا درويش ۽ بزرگ انهيءَ پيغام جا حامل هئا، خدا کيس عمرِ دراز بخشي ۽ ڪانئس سنڌي ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪرائيندو رهي.“
(”جنب گذاريم جن سين“ (جلد پيو) صفحه 247)
اها محبوب ۽ جامع صفات شخصيت جنهن جا مريد ۽ معتقد، دوست ۽ احباب پوري هند و پاڪ ۾ پکڙيل آهن، جنهن کي دين ۽ دنيا جون سڀئي نعمتون ميسر آهن، تنهن

Gul Hayat Institute

هوندي به سندن طبيعت ۾ ڪنهن به قسم جي، ڪنهن به وقت وڏائي نظر نه ايندي! پاڻ فرمائي ٿو:

باوجود ان جــي خاڪسار آهــيان،
سر تي دستار سروري آهـــــــي.
مان ته ڪجهه ئي نه آهيان اي دوست!
مون سان ڪنهن جي نه همسري آهي.

پاڻ نهايت حليم طبع، رحمدل، عفو درگذر ڪندڙ، صابر شاڪر، قانع، سخي، ساده لباس، خوش خلق، خوش مزاج، سدا بهار طبيعت، نيڪ نيت، پاڪ طينت، مساوات جا مجسمه ۽ دشمن نواز شخص آهن. ”هٿان حبيبن، ڪڏهن ڪونه ڏکوئيو!“

پاڻ ڪنهن به وقت ڪنهن به دشمن لاءِ انتقامي ڪاروائيءَ جو نه سوچيندا آهن. انتقام جي برعڪس احسان ۽ عنايت خير خواهي ۽ خير سگالي جي جذبي سان مخالفن کي مانوس ۽ مطيع ڪندا آهن. حضرت طالب المولىٰ سائين هر ڪنهن لاءِ حفظِ مراتب جو خيال رکندا آهن ۽ دشمنن کي به سهڻن نالن سان ياد ڪندا آهن. غصي جي عالم ۾ به غلط زبان استعمال نه ڪندا آهن. عوام لاءِ سندن بي انداز ۽ بلاامتياز علمي، ادبي، ثقافتي، سماجي، فلاحي ۽ معاشي خدمات ڪنهن کان ڳجهيون آهن؟ بهرحال هي قصو ڊگهو آهي.

Gul Hayat Institute

المختصر حضرت طالب المولىٰ سائين، سلجهيل ۽ محبِ وطن سياستدان، باوقار، بااُصول، سنجيده ۽ شرافت واري سياست جا قائل، سنڌ جا مايه ناز اديب ۽ شاعر آهن. منجهن هڪ باشريعت بزرگ جي سجاده نشين هئڻ وارا اهي سڀئي گڻ موجود آهن، جيڪي قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ مومنين ۽ صالحين جون صفتون هونديون آهن. پاڻ پيري ۽ مخدومي واري نَٽ ٽانگر عالمن ۽ زاهدن جي ظاهري بناوٽ ۽ سجاوٽ، من مستي، هٺ تڪبر، مڪرو ريا جي بلڪل برخلاف آهن. توحيد جي رنگ ۾ رتل، حب مرسل صلي الله عليہ وآلہ وسلم سان سرشار ۽ سائينءَ جي سڪ جا سائل سٻاجهڙا ماڻهو طالب المولىٰ کي پسند آهن، جن جي قول ۽ فعل ۾ تضاد نه هوندو آهي. ڪلاباز سياستدان، رياڪار ۽ مڪار ملا، حاجي، قاضي، شيخ و وعظ، زاهد عابد، پير مخدوم ۽ سجاده نشين جيڪي خرقه و سجاد عبا و قبا، جبه و دستارو عصا جي فريب ۾ ڦاٿل آهن، تن کي طالب المولىٰ نفرت جي نگاه سان ڏسي ٿو ۽ انهن کي ”گداگرن جو ٽولو“ چوي ٿو.

حضرت طالب المولىٰ سائين حقيقت ۽ عمل جا خواهان آهن. پاڻ حجرن ۽ خانقاهن جا اندروني راز ظاهر ڪن ٿا، ڪليسا ۽ مندر ۾ جهاتيون پائي انهن جون مڪاريون، عياريون ۽ فريب منظرِ عام تي آڻين ٿا.

حضرت طالب الموليٰ سائين مسجد جي ماحول لاءِ به هيءَ ڳالهه پسند نٿا ڪن، جنهن ۾:

”سر رکيل سجدهِ ريائي ۾ ۽ دل دنيا سان گڏ“

نظر اچي.

حضرت طالب الموليٰ مذڪوره بالا ڳالهين کي پنهنجي شاعريءَ ۾ انتهائي محتاط، شائسته، مهذب، مخصوص، دل آويز ۽ عام فهم انداز سان نندي ٿو. اهي سڀئي ڳالهيون ”ديوانِ طالب الموليٰ“ ۾ جَرڪنديون نظر اچن ٿيون.

حضرت طالب الموليٰ سائين مردِ فقير آهن. مگر دنيا جي ٻنڌڻ ۽ ملڪي قومي ضرورتن کين سياست سان ملحق رکيو آهي.

”پيغام“ جو شاعر ” مخدوم محمد امين ’فهيم‘“ انهيءَ بزرگ هستيءَ جو پٽيڻيءَ جو فرزند ارجمند ۽ ولي عهد آهي، جيڪو پنهنجي والد بزرگوار جي رنگ ۾ رتل آهي. حضرت طالب الموليٰ سائينءَ کي جيتري پدري شفقت ۽ محبت پنهنجي فرزند امين ”فهيم“ سان آهي، اوتروئي ادب ۽ احترام امين ”فهيم“ کي پنهنجي والد بزرگوار لاءِ آهي، هو پنهنجي عالي مرتبت والد صاحب جو انتهائي فرمانبردار، سعادتمند ۽ صالح فرزند آهي. پاڻ ۾ پيءَ ۽ پٽ جو لازوال ۽ بي ڪنار پيار، الفاظ جي پيماني سان توري ۽ تڪي نٿو سگهجي.

Gul Hayat Institute

سال 1946ع ۾ قبله طالب المولیٰ سائين جون رباعيات، ڪتابڙي جي شڪل ۾ ”رباعياتِ طالب“ جي نالي سان شايع ٿيون. پاڻ ”رباعياتِ طالب“ کي پنهنجي پياري فرزند امين ’فهيم‘ سان منسوب ڪيائون. انهيءَ انتساب سان دعائيه نظم به ڪتابڙي جي شروعات ۾ ڏنائون، جنهن ۾ پدري شفقت ۽ محبت، موجزن آهي:

منسوب هي اشعار آءٌ توسان ڪريان ٿو،
تون تن تي ”محمد امين“ شل هوندين ڪمربند.
الله عطا توکي ڪري علم و ولايت،
پيغامِ عمل سان وڃي تنهنجو ٿي پيوند.
هر چيز ۾ تون حسنِ ازل جو ڏسين جلوه،
هر تلخيِ دوران ۾ اچي توکي نظر قند.
تون پنهنجي خيالات تي هر دم رهين قادر،
۽ عشق حقيقي جو هميشه هجين پابند.
تنهنجي نه نظر ارض و سما جي رهي محتاج
اسباب جهان توڙي اچن تو اڳيان هر چند.
دل تنهنجي هجي دائما سر چشمئه الفت،
تسليم و رضا تي تون هميشه هجين خورسند.
جو ”طالبِ المولیٰ“ کي آهي علم عطا ٿيو.
الله ڪري تنهنجي به سيني ۾ اُهو بند.
امين ’فهيم‘ هڪ خوشنصيب ۽ صالح فرزند:

Gul Hayat Institute

امين ’فهيم‘ ڪان اڳ سندس همنام سروري خاندان ۾ ٿي سجاده نشين ٿي گذريا آهن، انهن ٿنهي بزرگن جو پنهنجي پنهنجي دور ۾ اعليٰ مقام هو.
حضور سائين صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو ارشاد آهي ته پنهنجي اولاد تي نيڪ ماڻهن جا مبارڪ نالا رکو.“
”محمد امين“ جي نالي کي حضور سائين صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي نالي نسبت آهي، جو نيڪن کان نيڪ ۽ سيد الابرار آهي. ازانسواءِ پنهنجي خاندان جي اهم بزرگن سان به نالي جي نسبت هئڻ سبب امين ’فهيم‘ هڪ خوش نصيب انسان آهي. سون تي سهاڳو اهو به آهي ته هو هن دور جي بزرگ هستي مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو نورچشم ۽ ولي عهد آهي. سندس آواز گفتار، رفتار، قد وقامت، برتاءُ، نشست و برخواست، حسنِ خلق، انداز تخاطب پنهنجي والد بزرگوار جي هوبهو آهي. منجهس انڪساري ۽ رواداريءَ جا گڻ حضرت طالب المولىٰ سائينءَ جهڙا آهن. الله پاڪ کيس، سندس باشريعت بزرگانِ دين جي نقشِ قدم تي ثابت قدم رکي.

Gul Hayat Institute

ولادت باسعادت:

امين ’فهيم‘ 4 آگسٽ 1939ع مطابق 17 جمادي الثاني 1357ھ بروز جمعة المبارڪ جهانِ رنگ و بو ۾ اکيون کوليون. مرحوم مولانا مخدوم غلام حيدر سائينءَ جن اذان ڏئي سندس اسمِ مبارڪ ”محمّد امين“ رکيو. مرحوم ”مخدوم امين محمّد (ثالث)“ دستار 13 جي نالي نسبت سان کيس ”ڏاڏا سائين“ به چيو وڃي ٿو. سندس ولادت باسعات جي موقعي تي ڪيترن ئي شاعرن قطعاتِ تاريخ ولادت لکيا، انهيءَ دور جي مشهور گلوڪار ۽ شاعر مرحوم استاد سينڌي خان ”صيد“ جو هڪ شعر هت پيش ڪجي ٿو:

گلِ خوش رنگ نمودار شد بگلشنِ نوح،
هزار بار مبارڪ زصيد شام و صبوح.

شادي:

امين ’فهيم‘ جي شادي 21 جون 1957ع ۾ 19 ورهين جي عمر ۾ ٿي. انهيءَ موقعي تي سَهرن جو عظيم الشان مشاعرو منعقد ٿيو. سماهي ”شاعر“ رسالي جي هڪ خاص نمبر ”رفيقِ حيات“ ۾ انهيءَ موقعي جو تفصيلي ذڪر آيل آهي. ڪيترن ئي شاعرن، شاديءَ جي سال مبارڪ تي قطعه تاريخ لکيا، جن مان چند هي آهن:

(1)

سندن خوش قسمتي جو ڇا بيان ڪوئي ڪري سگهندو،
ٻڌا اڄ جنهن جي آهن سِر تي هـي ”ســـــائينِ وڏن“ سَهرا.
ڇگـّــــيءَ تاريخ ويهين جون ۽ ذوالقعد ايڪيهين،
مبارڪ منهن تي خاص آيو ٻڌي محبوبِ من سَهرا.
1957ع (محبوب سروري)

(2)

تقريبِ شادي است ”اديبا“ چوبهرِ عشق،
تاريخ گير هم توز ”عيشي و عشر تي.“
1376
(مولانا دين محمّد اديب فيروز شاهي)

(3)
نورِ صبحِ عظيم هجري سال،
شـــاد بـــــاشم که نو بهار آمد،
هاتفم گفت نورِ خـــضر امين.
1957
عيسوي ســال باوقار آمد.
(مولوي محمّد ٻنوي خادم)

Gul Hayat Institute

ڀائر:

امين ’فهيم‘ جا ڀائر هي آهن:

مخدوم خليق الزمان خليق، مخدوم ڊاڪٽر رفيق الزمان، مخدوم شفيق الزمان، مخدوم سعيد الزمان عاطف سروري ۽ مخدوم نويد الزمان.

سندس ڀائرن ۾ مخدوم خليق الزمان ۽ مخدوم سعيد الزمان عاطف شاعر آهن.

مخدوم خليق الزمان هڪ بهترين غزل گو شاعر آهي، پر هن وقت سياسي مصروفيتن هن کي شاعريءَ کان ڪجھ الڳ رکيو آهي.

مخدوم سعيد الزمان عاطف به هڪ پختہ گو شاعر آهي، سندس مجموعه ڪلام ’’ڀاڻ مراديون ڳالھڙيون‘‘ منظرِ عام تي اچي چڪو آهي.

فرزند:

امين ’فهيم‘ کي الله پاڪ - ست فرزند عطا ڪيا آهن:-

1. - مخدوم جميل الزمان ’جميل‘
2. مخدوم شڪيل الزمان
3. مخدوم عقيل الزمان
4. مخدوم نجيب الزمان
5. مخدوم خليل الزمان
6. مخدوم جليل الزمان
7. مخدوم ابو محمد سنڌيار

Gul Hayat Institute

سيڻي فرزندن ۾ امين ’فهيم‘ جو وڏو فرزند مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ شعر و ادب جي ميدان جو شهسوار آهي. موجوده دور ۾ حضرت قبله طالب المولىٰ سائينِ کان پوءِ مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ جو ڪلام ئي سروري خاندان جي موجوده شعراء ڪرام کان گهڻو آهي.

جميل سائين پنهنجي ڏاڏي حضرت قبله طالب المولىٰ سائينءَ وانگر 30 ورهين جي عمر ۾ علم و ادب جي آسمان تي درخشان نظر اچي ٿو. هو هن عمر ۾ ئي ”صاحبِ ديوان“ شاعر آهي، سندس ڪلام جا 3 مجموعا منظرِ عام تي اچي چڪا آهن:

(1) ملاقات

(2) اتر لڳا آءُ پرين

(3) محبت پائي من ۾]ديوانِ جميل[

مخدوم جميل الزمان هن وقت سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر، مرڪزي بزمِ طالب المولىٰ جو وائيس چيئرمين ۽ ”ڏات پبليڪيشن“ جو روح روان آهي، جنهن جي طرفان 7 ڪتاب منظرِ عام تي اچي چڪا آهن:

1. صبوحي : منتخب جديد شعراء جو ڪلام
2. اتر لڳا آءُ پرين : شاعري
3. دلربا دلربا: انتخاب ديوان طالب المولىٰ
4. سج وڙاءُ: انتخاب شاهه جو رسالو1
5. محبت پائي من ۾: ديوانِ جميل

Gul Hayat Institute

6. پاڻ مراديون ڳالھڙيون: شاعري مخدوم سعيد الزمان ’عاطف‘

7. انتَ محبوبي: سنڌي شاعرن جو نعتيه ڪلام

سياست:

امين ’فهيم‘ هڪ سنجيده، باصول، باوقار، محبِ وطن وفاق پاڪستان جو حامي، هر دلعزيز سياستدان آهي. پاڪستان جي سياست ۾ هن وقت سندس شمار صفِ اول جي سياستدانن ۾ ٿئي ٿو. سندس خلوص، نيڪ نيتي، پارٽيءَ سان وفاداري، رواداري، فهم و فراست، معامله فهمي، اولا عزمي باعث هر دور جي حزب اقتدار خواه حزب اختلاف جي ايوان ۾ عزت ڀريو مقام ماڻي چڪو آهي. پاڪستان جي چئني صوبن ۾ سندس شخصيت کي مقبوليت حاصل آهي.

شاعري:

مشهور صحافي، عالم، اديب ۽ شاعر مولانا غلام محمد گراميءَ جي راءِ مطابق ”امين سائين جن جي فن ۾ ذوق جماليات جي ڀرپور ترجماني آهي. ڪلام ۾ سوز گداز، محبت ۽ رقت جا اهي سڀ معيار موجود آهن، جي هڪ پُرگو، پخته ۽ قادرالڪلام شاعر ۾ ٿين ٿا. سندس تغزل، فني خيال کان رمزيت، معنويت، اشاريت، ايمائيت تي مشتمل آهي ۽ سندس پيرايه بيان رنگين ۽ دلڪش آهي.

ڪافيون، درد انگيز ۽ رقت خيز آهن، قومي شاعريءَ ۾ به بهترين ڪلام چيو اٿس.“
گرامي صاحب اڳتي رقم طراز آهي ته ”امين سائينءَ جي فن جي تنقيدي جائزي کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته هڪ روشن ضمير انسان جڏهن پنهنجي جذبات ۽ احساسات کي بيان ڪرڻ تي اچي ٿو، تڏهن اُن ۾ ڪيڏي نه اصليت ۽ روح آفرين ڪيفيت پيدا ٿئي ٿي، جا تڪلف ۽ تصنع سان پيدا ڪرڻ مشڪل ۽ ناممڪن آهي. شاعري، جذبات جي فراوانيءَ مان پيدا ٿئي ٿي ۽ جذبات جي حدّت ۽ حرارت لاءِ لازم آهي ته دل جي ساز جون تارون تپن ۽ وڄڻ شروع ڪن. اهڙي ڪلام ۾ سوز ۽ ساز حرارت ۽ گداز جو پيدا ٿيڻ لازمي امر آهي
”فهيم سائينءَ جو سارو ڪلام هڪ شڪسته ساز جو آواز آهي، اُن ۾ نيازمندانه جذبات موجود آهن.“
’فهيم‘ سائينءَ جي ٻولي پختي، رسيلي، سريلي، مٺي ۽ من موهڻي آهي، جا شاعريءَ جي زبان ۾ اچي وڌيڪ رنگين ۽ دلڪش بنجي پئي آهي، هن عمر ۾ سندس ”فن“ جا ترقي ڪئي آهي، اُن کي ڏسي بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اڳتي هلي سندس ڪلام جو مقام ۽ معيار، ڪهنه مشق ۽ عمر رسيده، استادن جي مقام تي پهچندو، ”اها اميد آهي.“ مرحوم گرامي صاحب 1969ع ۾ سماهي ”مهراڻ“ جي شاعر نمبر ۾ صفحه 396 تي امين

’فهيم‘ جي فن و فڪر متعلق مذڪوره بالا راءِ ڏني آهي، جڏهن امين ’فهيم‘ جي عمر 30 سال هئي، انهيءَ وقت به امين ’فهيم‘ جي ڪلام مان گرامي صاحب ڪيڏو نه پُراميد هو. گرامي صاحب قبله حضرت طالب الموليٰ سائينءَ جي پيارن ۽ ڪچهري وارن ماڻهن مان خاص نياز مند هو. قبله سائين ڪيس مرتبي مطابق عزت ڏيندا هئا. سندس ڏک سک جا مونس ۽ مددگار هوندا هئا. راقم الحروف سان به انهيءَ سلسلي سان گرامي صاحب جو ڪافي وقت گڏ گذريو. گرامي صاحب امين ’فهيم‘ سائينءَ لاءِ مٿي بيان ڪيل راءِ 21 سال اڳ لکي هئي جيڪا اڄ به تازا به تازا، نوءِ به نوءِ آهي. مرحوم گرامي صاحب بقيد حيات هجي ها ته سندس اها پر خلوص اميد اکين سان ڏسي ها، جڏهن پنهنجي ”امين سائين“ جو ڪلام، ”پيغام“، سنڌي ادبي بورڊ طرفان وڏي اهتمام سان شايع ٿي چڪو آهي.

گرامي صاحب امين ’فهيم‘ سائينءَ لاءِ جيڪا بي ريا راءِ قائم ڪئي آهي، سا چڻ راقم الحروف جي دل جي راءِ آهي.

امين ’فهيم‘ پنهنجي شاعري جي شروعات 1953ع کان ڪئي. پهرين تخلص ”امين“ اختيار ڪيائين، پوءِ سندس والد صاحب قبله مخدوم محمّد زمان طالب الموليٰ سائينءَ طرفان، سندس ذهانت، فهم و فراست جي لحاظ

Gul Hayat Institute

ڪان ”فهيم“ تخلص به عطا ٿيس. امين ’فهيم‘ انهيءَ دور ۾ شاعري شروع ڪئي جڏهن هالا نوان جو شهر سنڌي علم و ادب جي آسمان تي چوڏهين جي چنڊ وانگر پوري آب و تاب سان چمڪي رهيو هو، قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سائين 33 ورهين جي ڀوڳ جوانيءَ ۾ سنڌي علم و ادب جو روح روان هو. سڄي سنڌ جي شاعرن، اديبن، عالمن ۽ محققن جو رخ هالا ڏانهن هو. هالا شهر جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ شاعرن جون بزمون ۽ انجمنون قائم هيون. زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکندڙ ماڻهو ادب ۽ شاعريءَ جي ميدان ۾ ڀرپور حصو وٺندا هئا. اهو دور امن و سڪون لاءِ خوشحاليءَ جو دور هو. روزانه علمي ادبي محفلون ۽ ڪچهريون قائم رهنديون هيون. هالا جي علمي ۽ ادبي حلقن طرفان ماهانه ادبي سرگرمين ۽ مشاعرن جي ڌوم مچل هئي. جن ۾ سڄي سنڌ جا شاعر حصو وٺندا هئا. انهن ۾ اختر هالائي، انجم هالائي، انور هالائي، منصور ويراڳي، غلام هارون هالائي، سليم هالائي، غلام محمّد گرامي، احسن الهاشمي، حيدر شاه حيدر، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، سرشار عقيلي، شاهنواز شاه عارف ڏنڙائي، جمع خان غريب، ڊاڪٽر اسد الله شاه بيخود، راز بلڙائي، شبير هاتف وغيره قابلِ ذڪر آهن. عالمن، اديبن ۽ محققن ۾، مولائي شيدائي، مخدوم امير احمد،

Gul Hayat Institute

عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه آءِ. آءِ قاضي، ڊاڪٽر دائود پوٽه، سيد مٺن شاھ، مولانا فضل احمد غزنوي، عبدالعزيز قنڌاري، پروفيسر محبوب علي چنه، سيد ميران محمد شاھ، قاضي غلام محمد، آخوند حافظ ربڏنو وغيره باقاعدگيءَ سان وابسته رهيا.

موسيقارن ۾ استاد سينڌو خان''صيد''، استاد منظور علي خان، مصري فقير، حسين بخش خادم، امام علي فقير ۽ دين محمد شيخ قابلِ ذڪر آهن.

ماهنامه ''فردوس'' هالا سنڌ جي سڀني رسالن ۾ عروج تي هو،

ماهنامه ''طالب المولىٰ'' دادو مان،

ماهنامه ''روح ادب''

۽ سماهي ''شاعر'' حيدرآباد مان شايع ٿيندا هئا.

هفتيوار ''پاسبان''،

هفتيوار ''الزمان''

۽ هفتيوار ''ڪوثر'' هالا مان شايع ٿينديون هيون.

سروري اسلاميه ڪاليج هالا مان ''سروري ميگزين'' باقاعدگيءَ سان هر سال منظر عام تي ايندي هئي.

''انجمنِ علم و ادب هالا'' طرفان هالا ۾ يادگار ڪانفرنسون ڪوٺايون ويون، جن ۾ هر سال مايئه ناز

Gul Hayat Institute

اديب، شاعر، عالم، ۽ محقق شريڪ ٿيندا هئا. معياري مذڪرا، مباحثا، مقالا، طرحي ۽ غير طرحي مشاعرا ڪانفرنسن جي جان هوندا هئا.
سروري اسلاميه ڪاليج هالا طرفان ”بزم سروري“ جي زير اهتمام باقاعدگيءَ سان ماهانه طرحي ۽ غير طرحي مشاعرا ٿيندا هئا جن ۾ هالا جي رهواسين کان علاوه سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل شاعر به مشاعرن جي زينت وڌائيندا هئا.

هالا ۾ ٻين بزمن کان علاوه ”بزم فردوس“ ۽ ”بزم رفيق“ (رفيق ڪمپني) به سرگرم عمل هونديون هيون. مشاعرن جا انتخاب اخبار ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا هئا.

سنڌي ادبي بورڊ طرفان سماهي ”مهراڻ“ به نڪرندو هو. اديبن ۽ شاعرن جي منظم رجسٽرڊ ۽ نمائنده جماعت ”جمعيت الشعراء سنڌ“ طرفان وڏي پيماني تي سنڌ جي مختلف اضلاع ۾ علمي ادبي ڪانفرنسون منعقد ٿينديون هيون جن ۾ سنڌ جي گوشي گوشي مان عالم، اديب، شاعر، محقق، ماهرانِ تعليم، مفڪر ۽ دانشور حصو وٺندا هئا. اهي ڪانفرنسون ٽن ڏينهن تائين به هلنديون هيون، انهن ۾ هر روز ڪيترين نشستون هونديون هيون. شاعر ۽ اديبن جا متعصب گروهه نه هوندا هئا.

Gul Hayat Institute

سيڱي هڪ ئي پليٽ فارم تان سنڌي ثقافت،زبان، علم ۽ ادب جي خدمت ڪندا هئا.

1955ع ۾ ”بزم طالب الموليٰ“ قائم ٿي، جنهن جون سڄي سنڌ ۾ شاخون کوليون ويون. بزم طالب الموليٰ جي مرڪز ۽ شاخن، سنڌ ۾ علم و ادب جي هڳڪار پکيڙي ڇڏي، اڪثر رسالا، اخبارون، بزمون ۽ انجمنون حضرت قبله طالب الموليٰ سائينءَ جي زير سرپرستي هلنديون هيون.

هي هو، اُهو علمي ادبي دور ۽ ماحول جيڪو اسان جي شاعر امين ’فهيم‘ کي ميسر ٿيو. انهي ڪري سندس شاعريءَ کي ننڍپڻ جي دور کان ئي پختگي ۽ معيار حاصل ٿيو. امين ’فهيم‘ انهن روزمره جي ادبي ڪچهرين، محفلن، مشاعرن ۽ ڪانفرنسن ۾ شريڪ ٿيندو رهيو ۽ عملي طرح حصو به وٺندو رهيو.

ازان سواءِ سندس استاد، مُرشد ۽ والد بزرگوار حضرت قبلا طالب الموليٰ سائينءَ جي تربيت ۽ رهنمائيءَ ۾ علمي ۽ ادبي افق تي چمڪڻ لڳو.

”پيغام“ ۾ سندس ڪاوشن تي تاريخون لڳل آهن. ڪتاب جي آخر ۾ ڪي اشارا ۽ وضاحتون به آهن. جن مان قارئين کي سندس ڪلام جي ابتدائي ۽ ارتقائي منزل جو بخوبي اندازو ٿي سگهندو.

Gul Hayat Institute

امين ’فهيم‘ جي جوانيءَ جي دور ۾، سندس شاعريءَ ۾ وقتاً فوقتاً ڪجھ وقفو به نظر اچي ٿو. انهيءَ جو سبب، سندس سياسي، سماجي فلاحي خدمتون، قومي ۽ خانداني مصروفيتون، ذميواريون ۽ مشغوليون ٿي سگهن ٿيون. اهڙا دور ڪنهن نه ڪنهن طرح ڪجھ نه ڪجھ، ڪن ٻين شاعرن تي به اچن ٿا. جن ۾ سندن شعر و ادب جي خدمت ۾ وقفو نظر ايندو آهي، اهو هڪ فطري عمل آهي. ڪثرت مشاغل سبب امين ’فهيم‘ کي ايتري به فرصت ملڻ مشڪل هئي، جنهن ۾ هُو پنهنجي شاعريءَ کي سهيڙي سميٽي يڪجاءِ قلم بند ڪري، اها ڳالھ سمجهندي ئي سندس سڄاڻ ملازم مهر علي ”تابع“ سروري محسوس ڪري ورتي ۽ هن از خود پنهنجي طور تي اهو ڪم لازم ڪري ڇڏيو ته امين ’فهيم‘ سائينءَ جو سڄو ڪلام محفوظ ڪري ۽ هن مختلف رسالن، اخبارن، ڪتابن، ڪاغذن، نوٽ بڪن تان امين ’فهيم‘ جو ڪلام هڪ هنڌ گڏ ڪري محفوظ ڪيو.

امين ’فهيم‘ سائينءَ جي وڏي فرزند مخدوم جميل الزمان پنهنجي والد صاحب جو ڪلام نهايت شوق، جذبي ۽ جاکوڙ سان از سر نو ترتيب ڏنو. ”پيغام“ جي پريس ڪاپي ٺاهڻ لاءِ جميل سائينءَ، پير مختيار اچائي، ماستر خادم حسين ’همدم‘، علي احمد شاهه ’ساقي‘ ۽ راقم الحروف (محبوب سروري) کي خاص طور ڪراچيءَ

۾ گهرايو ۽ رات ڏينهن هڪ ڪري پنهنجي نگراني ۽ هدايات تحت مسودي کي نئين سر لکائي ترتيب ڏئي، پريس ڪاپي تيار ڪرايائين. ڪتاب جو نالو ”پيغام“ حضرت قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سائين جن تجويز فرمايو. اهڙي طرح مختلف مرحلا طيءِ ڪري ”پيغام“ قارئين جي هٿن جي زينت بنيو آهي.

مٿي ذڪر ڪيل، 1953ع کان شروع ٿيل علمي ۽ ادبي دور جي مايه ناز عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي ماحول ۾ امين ’فهيم‘ سائينءَ جي ڪلام ۾ ازخود صنايع بدايع جون شاعرانه صنعتون ۽ خوبيون سمائجي ويون.

هڪ معياري شاعر جڏهن قوتِ مشاهده ۽ پرواز تخيل جي ڪمال تي پهچي ٿو، تڏهن سندس ڪلام ۾ بي ساخته ”علم بديع و البيان“ جون خوبيون ۽ صنعتون شامل ٿينديون وڃن ٿيون، جن سان شاعر بذات خود حيران ٿي وڃي ٿو ۽ هن کي دلي خوشي حاصل ٿئي ٿي. پنهنجي ڪلام کي بار بار پڙهي لطف ۽ حظ حاصل ڪري ٿو ڇو ته هڪ ”وهبي“ شاعر پنهنجي ڪلام چوڻ وقت ايترو هرگز نه سوچيندو آهي ته ڪهڙي صنعت ڪم آڻيان. انهيءَ کي زبان تي قدرت حاصل ٿيڻ سان اهو خوبيون پاڻهي پيشقدمي ڪري سندس ڪلام ۾ شامل ٿين ٿيون؛ صنعتون پاڻ مرادو ساٿ ڏين ٿيون. اها ڳالهه ”ڪسبي“ شاعر جي وس ۽ امڪان کان ٻاهر آهي،

Gul Hayat Institute

جيڪو طبيعت ۽ ذهن تي زور ڏئي، خاص صنعتون نظر ۾ رکي پوءِ ڪاغذ قلم کڻي ڌاهه ڌوهه ڪري، پگهر ۾ شل ٿي، ڪا شيءِ لکي ته وڃي ٿو، مگر ايتري ڳِهلَ ڳيندڙ جي باوجود به سندس ڪلام ۾ اها رنگيني، رعنائي، دلڪشي، رواني ۽ چاشني پيدا نٿي ٿئي.

سنڌي زبان ۾ جيڪي به شاعرن جي ڪلام جا مجموعا ۽ ديوان ڇپيا آهن، تن ۾ اڪثر ڏٺو وڃي ٿو ته ڪلام تي تبصره ڪرڻ وقت تبصره نگارن شاعرن جي فن جو تنقيدي جائزي وٺڻ جو حق ادا نه ڪيو آهي. سواءِ انهيءَ جي ته، يا ته بلا جواز بلا ثبوت زبردستي مدح سرائي ڪئي وئي هجي يا ته ڪلام جو سرسري جائزو وٺي، نور نچوئڻ کان سواءِ مٿي تان بار لاهڻ لاءِ صرف عام انداز ۾ گهڙيل ۽ رٽيل لفظ لکڻ جي مهرباني ڪئي وئي هجي ته ”صاحب موصوف شاعر جي ڪلام ۾ منظر نگاري، رواني، سلاست، سادگي جدت جوش، فصاحت ۽ بلاغت جون خوبيون آهن، استعاره، ڪنايه، تشبيهون ۽ تجنيس حرفيءَ جي لحاظ کان ڪلام پرپور آهي.“ ۽ بس!! ۽ اها تقليد هر تبصره نگار ڪندو اچي ٿو.

حلقئہ شوق ميں وہ جرائتِ

رندانہ کہاں؟

آہ! محکومی و تقليد!،

زوالِ تحقيق!!

رٿيل ۾ روايتي لفظن جي تبصري مان شاعر ۽ پڙهندڙ ٻئي مطمئن نه هوندا آهن. ٻيباڪ، بي ريا ۽ باقاعده فني تبصره جو هر شاعر ۽ پڙهندڙ خواهان ٿئي ٿو. ڪنهن به شاعر جي ڪلام جو علم بديع و البيان جي روشنيءَ ۾ بي ريا فني تجزيو ڪري فيصلو پڙهندڙ تي ڇڏجي؛ اها ئي شاعر ۽ شعر جي صحيح سڃاڻپ، ترجماني ۽ قدرداني آهي.

(2)

مخدوم محمّد امين ’فهيم‘ جي شاعريءَ جو فنّي جائزو:[1]

تشبيه:

هر باڪمال شاعر کي صنعت ”تشبيه“ تي ڪمال حاصل هوندو آهي. شاهه لطيف کي به صنعت تشبيهه تي عبور حاصل هو:

Gul Hayat Institute

[1] شعر جي پرکڻ لاءِ ٻه علم؛ علم عروض (Prosody) جنهن ۾ بحر، وزن، قافيه، رديف جون ڳالهيون اچي ٿيون وڃن، ٻيو علم البلاغة (Rhetorics) جنهن ۾ تشبيهه، استعاره، وغيره وغيره جون ڳالهيون ٿينديون ، ٻيا علم معاني (Semantics)، صرف (Morphology) نحو (Grammar)، علم بديع، بيان، وغيره وغيره. سائين محمد بچل محبوب سروري صاحب انهن علمن سان ڏاڍا سائينءَ جي ڪلام تي وڏي عالمانه نظر سان چنڊ چاڙ ڪئي آهي. هيءُ مفيد ادب ۽ شاعري جي عالمن لاءِ تمام مفيد آهي. الله سندن علم وڌائي. سائين عبدالقيون صائب پيرزادي صاحب به هنن علمن تي ڪتاب لکيا آهن. ۽ ڪنڌياري ي هڪ ٻئي بزرگ پيرزادي صاحب جو هڪ سهڻو ڪتاب هن فن تي لکيل آهي. (م.ع.چنڊ)

جهڙا پانن پن، تهڙيون سالون مٿن سايون!

(شاھ)

من موهيندڙ تشبيهن سان شاعر، پڙهندڙ جي دل تي دام وجهي ٿو. امين ’فهيم‘ جي ڪلام ۾ خوبصورت تشبيهون ڪافي ملنديون. چند تشبيهن جا مثال هت پيش ڪجن ٿا:

قيمتي شيءِ فقط محبّت آ،

ٻي ته هر چيز ڄڻڪ رَئي آهي.

شاعر جي نظر ۾ ”محبت“ ئي وجه تخليقِ ڪائنات آهي. انهيءَ ڪري محبت ئي عظيم ۽ قيمتي شيءِ آهي. شاعر جي مصرع اوليٰ ۾ وڏو مقصد سمايل آهي. سندس انهي فلسفيانه تخيل جي اونهائين تي نظر وجهڻ بدران مصرعِ ثانيءَ تي ئي اصل تبصره ڪرڻو آهي، جنهن ۾ تشبيه ڪم آيل آهي. تاهم مصرع اوليٰ کي تشنه ڇڏڻ بدران هڪ ڳالھ تي اڪتفا ڪجي ته امين ’فهيم‘ هڪ باشريعت ۽ عاشق رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم بزرگ حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رحمة الله عليہ جي خاندان جو چشم و چراغ آهي. سندس من محمد عربي صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي محبت سان سرشار آهي، محمد صلي الله عليہ وآلہ وسلم محبوبِ خدا آهي. نورِ محمد صلي الله عليہ وآلہ وسلم وجهِ تخليق ڪائنات

Gul Hayat Institute

آهي. اسان جي شاعر جو اشارو به ”**لَوُلاکَ لِماَ خلقتَ الا فُلاَک**“ ڏانهن ڏسجي پيو.

مصرعِ ثانيءَ ۾ دنيا جي ٻي ڪا به شيءِ شاعر جي نظر ۾ ڪابه حيثيت ڪانه ٿي رکي ۽ ڪنهن به اهميت جي حامل نه آهي.

محبت کان سواءِ ٻي هر ڪا شيءِ ”رئي“ يعني دَز يا مٽي جي اڻ لکي غبار وانگر آهي! انهيءَ تشبيه ڏيڻ سان شاعر محبت جو اعلى ۽ ارفع مقام واضح ڪيو آهي. عام فهم انداز ۾ ايڏو عظيم مقصد بيان ڪرڻ بظاهر ته آسان پيو لڳي پر شعر جي دنيا ۾ مشڪل آهي.

اهڙو شعر جيڪو ڪنهن شاعر کي ڏسڻ ۾ وٺندڙ ۽ آسان لڳي پر اُن جهڙو لکڻ جي ڪوشش ڪرڻ سان، لکڻ ڏکيو لڳي ته انهيءَ کي ”سهل ممتنع“ شعر چئبو آهي.

اهڙي طرح ”پيغام“ ۾ ڪم آيل سڀئي تشبيهون بيان ڪري انهن جي مختصر تشريح لکڻ سان مضمون طويل ٿي ويندو. لهٰذا نموني طور به شعر پيش ڪجن ٿا، انهن تي سوچڻ لاءِ قارئين جي ذوقِ سليم کي دعوت ڏجي ٿي:

Gul Hayat Institute

ساهه ٿــڌا هـــا بادِ صـــــبا جئن،
اشـــڪِ هجر ڪئين ڪنول سجايا.
تـــون تــــه دنيا ۾ مثلِ خار آهين،
گل چڏي، پنهنجو خار ڪير ڪندو؟

استعاره:

تشبيھ وانگر استعاره به شعر جي مقبوليت جو ضامن ھوندو آھي. امين ’فھيم‘ به ڪيترين جڳھين تي استعاره جي صنعت سان ڪلام کي چمڪايو آھي. چند شعر ملاحظه فرمايو:

(1)

پڇو ڇا ٿا اي يارو پنھنجي گل جو خار آھيان مان،
انھي سان منھنجو ڇا؟ جيڪر ٻين تي بار آھيان مان.

ھن شعر ۾ استعاره[2] سان گڏ ”صنعت تضاد“ [3] به ڪم آيل آھي، جنھن شعر ۾ به صنعتون ڪم اچن انھيءَ کي ”ذوالنوعين“ شعر چئبو آھي.

(2)

دل صــراحـــي ڪـئـي اٿـم،
خـــون ٿـيـو آھـــــي شـــراب.

(3)

عجب آه! افسوس ڇو ڪونه ٿيندو
جو ڪاري ڪڪر آ قمر کي لڪايو.

[2] ”پنھنجو گل“ آھي ”سائين وڏو“ (طالب المؤليٰ) (جيڪو خود گل جو فرزند به آھي سائين غلام محمد جو)، خار پاڻ آھي شاعر،

[3] تضاد آھي گل ۽ خار جو، پنھنجن ۽ ٻين (يعني پراون) جو (جيڪي طعنه تنڪا ٿا ڪن).

ڪنايه:

بعض اوقات شاعر ڪا تفصيلي ۽ سڌي ڳالھ ڪرڻ بدران مختصر لفظن ۾ اشاري ۾ رمز سان ڳالھ ڪري ويندو آھي، جيڪا وڌيڪ خوبصورت ۽ موثر ثابت ٿيندي آھي. امين ’فهيم‘ ڪنايه مان ڪافي ڪم ورتو آھي. چند شعرن مان محظوظ ٿيو:

ماٺ جي ميدان ۾ اهڙو ڪو هنگامو ڪجي
برھ جي باهين اڳيان پر جوش پروانا هجن

شاعر ۽ عاشق لاءِ سڪوت ۽ سُڪون، ماٺ ۽ سناٽو ”چيز“ آھي. هن جي محبت ۾ وسعتِ صحرا، هن جي پور ۽ خيال ۾ ريگستاني هرڻ جهڙا چال ۽ چرڪ، ٽاھ ۽ ٽپا ٽين ٽا:

نَو نيئر ڏھ ڏاوَڻ، پندرهن پيند پياس،[4]
بغل ۾ بگهڙيون، لِڱين لوھ لڳياس
جڏهن سڄڻ ياد پياس، ته چرڪ چنايس هيڪڙي.
(شاھ)

شاعر، زندگيءَ جو عڪاس آھي، اُها زندگي جنهن ۾ جوش ۽ ولولو آواز ۽ غلغلو هجي، خاموشي زندگيءَ جي سفر ۾ عذاب آھي:

[4] پهري مصرع جي ٻي پڙهٽي: نَوَ نير، ڏھ ڏاوڻيون، پندرهن پيندِ پياس.. ٽي سٺ جي آخر ۾... چرڪ چنائين هيڪڙي.

Gul Hayat Institute

راه خاموش، راہبر خاموش،
کیسے گذرے گا یہ سفر خاموش

﴿نامعلوم﴾

خاموشي سنگين آهي، تڙپ ۾ ئي تسڪين آهي. ”اضطراب“ ۽ ”تحرڪ“ زندگيءَ جي علامت آهي. علامه اقبال جي لفظن ۾:

خدا تجھے کسی طوفاں
سے آشنا کردے
کہ تیری بحر کی
موجوں میں اضطراب نہیں

امين ’فهيم‘ مذڪوره بالا شعر جي استعاره ۾ چٽڪ پنهنجي استاد ۽ والد بزرگوار حضرت طالب الموليٰ جي هن شعر جي شرح ڪئي آهي:

بي تحرڪ زندگي بيڪار آ،
بي عمل انسان ڄڻ بيمار آ،

ڪنايه جا چند مزيد شعر ملاحظه فرمايو:

هڪ ڏينهن ڪيم دانهن ”امين“ جوشِ جنون مان،
سا مـــنهنجي صدا تير ٿي سهڻن ۾ هلي وئي
ظلم ۽ زوري جا هٿ ڪاٽي ڇڏڻ لاءِ دوستو!
ڪونڪو اڳتي هلي ايندو اسان مان عنقريب.
ليليِ شب جوش مان کولي ڇڏي شايد ”فهيم“،
مـاٺ جـي ماحـول ۾ زلفِ پريشان عنقريب

Gul Hayat Institute

مجازِ مرسل:

شاعر، پنهجي شعر ۾ جان پيدا ڪرڻ لاءِ ۽ پنهنجي مقصد ۾ حسن آڻڻ لاءِ ڪو نئون رستو، نوان لفظ ۽ نيون معنائون اختيار ڪندو آهي. لفظن جي اصلي معنيٰ کي ڇڏي، ان کي نئين معنيٰ سان پيش ڪندو آهي. شاعريءَ جي اهڙي صنعت کي ’مجاز مرسل‘ چئجي ٿو.

ملاحظه فرمايو:

بيوفا دنيا سان ناتو نيڻ مشڪل ٿي ويو،

جنهن کي مون آسان ڄاتو، نيڻ مشڪل ٿي ويو.

هن شعر ۾ ”دنيا“ جي اصل معنيٰ دنيا جا ”ماڻهو“ آهن. ماڻهن جي جاءِ تي دنيا جو لفظ آڻڻ سان شعر ۾ وڏيڪ بلندي پيدا ٿي آهي.

رٺين تون ۽ رٺي قسمت رٺو ”سارو جهان دلبر“،

رهي هڪ زندگي سا پڻ ”خفا“ ٿئي ها ته بهتر هو.

پرين جي رسڻ سان ڇڻ قسمت رسي وڃي ٿي ۽ ”سارو جهان“ (ساري جهان وارا) رسي وڃن ٿا. جڏهن دنيا و مافيها ڪائڻ اڇي ته اهڙي زندگيءَ کان شاعر مرڻ کي ترجيح ڏئي ٿو، مگر اهڙا منحوس ۽ اُگرا لفظ ڪم آڻڻ بدران انهن کي نئين معنيٰ ۾ پيش ڪري شعر کي وڌيڪ خوبصورت بنائي ٿو:

رهي هڪ زندگي سا پڻ ”خفا“ ٿئي ها ته بهتر هو.

مجازِ مرسل کان علاوه هن شعر ۾ صفت حسن تعليل ۽ صفت مراعات النظير جي جهلڪ پڻ ڏسجي ٿي، تنهنڪري هن شعر کي ”ذوالنوعين“ شعر چئي سگهجي ٿو.

تجنيس تام:

هر قادرالڪلام شاعر کي پنهنجي زبان جي الفاظ تي قدرت حاصل هوندي آهي. هو پنهنجي شعر ۾ اهڙا به لفظ ڪم آڻيندو آهي جيڪي شڪل ۽ صورتخطيءَ ۾ هڪجهڙا هوندا آهن مگر انهن جون معنائون جدا جدا هونديون آهن. اهڙي صفت کي تجنيس تام چئبو آهي:

هن جهان ۾ ”فهيم“ ٿي نه ’فهيم‘،
فهم اڄڪلهه وڏو ضرر آهي.

هن شعر ۾ شاعر پنهنجو تخلص ”فهيم“ ڪم آندو آهي، ساڳيو لفظ ٻئي هنڌ ’فهيم‘ معنيٰ فهم وارو يا سمجهدار جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي.

امين ’فهيم‘ جو هي شعر، شاهه لطيف جي هن بيت سان هم آهنگ آهي:

”الا! ڏاهي مَ ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن“

(2)

يار گلرخ توکي مون سان گڏ ڏسي،
خارِ کائن ٿا سدائين مون تي خارِ.

مصرع ثاني ۾ خار جو مطلب ڪنڊا آهي ۽ ٻي هنڌ خار کائڻ جو مقصد ڪاوڙ ڪرڻ آهي.
تجنيس تام کي اجا به دلچسپ بنائڻ لاءِ شاهه کي ملاحظه فرمايو:

”ور ۾ ڪونهي ور، ڏيرن ور وڌو ڪيو.“ وغيره.

تجنيس لاحق:

ڪڏهن شعر ۾ ٻن هم آواز لفظن جو تڪرار، جن جو پهريون حرف بدليل ٿئي ٿو،ڪلام ۾ حسن پيدا ڪري ٿو. هيٺ ڏنل شعر مان محظوظ ٿيو:

مون کي پر مار جي خدمت ۾ پهچڻ لاءِ هڪواري،
پرائي چارِ ۾ ڦاسي پرايو مارِ ٿيڻو پيو.

هن شعر ۾ چار ۽ مار جا لفظ اهڙي پنهنجي نوعيت سان شعر جي زينت جا باعث بنيا آهن.

تجنيس حرفي:

شاعر پنهنجي اشعار ۾ اهڙا لفظ لڳاتار ڪم آڻي ٿو جن جا پهريان اکر (حرف) ساڳيا هوندا آهن، يعني هم صورت[5] هوندا آهن. حرفن جي اها هڪجهڙائي ڪلام ۾ حسن، رواني ۽ فصاحت جون خوبيون پيدا ڪري ٿي.

[5] (هم صورت؟ يا هم صوت يعني هم آواز)

Gul Hayat Institute

امين ’فهيم‘ تجنيس حرفيءَ جو به پنهنجي ڪلام ۾ وافر انداز ۾ استعمال ڪيو آهي، نموني طور ملاحظه فرمايو:

اجـــا اُن جـــي اڳـــيـــان اي يـــار لـــيلائڻ نٿو چاهين،
رٿل کي رمز سان ريبي تون ريجهائڻ نٿو چاهين.

هن شعر جي مصرع اوليٰ ۾ ”الف“ جو حرف چئن لفظن جي اڳيان ڪم آيو آهي. مصرع ثاني ۾ ”ر“ جو حرف به چار پيرا ساڳئي مصرع ۾ لفظن جي مهاڙيءَ ۾ ڪم آيو آهي. اهڙي ترتيب سان شعر دلپسند ٿي پيو آهي.

درد جو ڪهڙو ڪريان دارون دوا، آهيان ڪٿان؟
دل دکـــي جـــي لاءِ آهـــي دلـــربـــا ديـــدار بس.

هن شعر ۾ حرف ”د“ مصرع اوليٰ ۾ ٽي پيرا ۽ مصرع ثاني ۾ چار پيرا ڪم آيو آهي، جنهن سبب شعر ۾ خوبصورتي ۽ رواني پيدا ٿي آهي.

منهنجو تون ساقي ۽ تنهنجو آءٌ هڪ ميخوار بس،
پُـــر ڪـــري پـــيـــالن تـــي پـــيالا پيو پيارا پيار بس.

هن شعر ۾ ”پ“ جو حرف مصرع ثاني ۾ ڇه دفعا ڪم آيو آهي، ازان سواءِ هن شعر ۾ تجنيس حرفيءَ سان گڏ تجنيس مزيل به سمايل آهي، تنهنڪري هي شعر ”ذوالنوعين“ آهي.

Gul Hayat Institute

قطارالبعرين

صنعت ”قطار البعرين“ جي معنيٰ آهي ”ٻن اُٺن جي قطار“، انهيءَ قطار ۾ هڪڙي اُٺ جي مهار ٻئي جي پڇ ۾ ٻڌندا آهن. هڪ شعر ۾ ٻه مصراعون ٿينديون آهن. اهڙو شعر، جنهن جي پهرين مصرع جو آخر لفظ ٻيءَ مصرع جي منڍ ۾ به هجي، ته اهڙي شعر جي مصراعن جي سلسلي کي عربن ”قطار البعرين“ جو نالو ڏنو. ملاحظه فرمايو:

دار کي منصور بخشي آبرو.

آبــرو منصور بخشي دار کي.

شاهه لطيف جو مثال به نموني طور پيش ڪجي ٿو:

ڪــشــي ڪــان ڪــمان مــان، مــيـــان مــارمَ مون،

مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

ازان سواءِ امين ’فهيم‘ مذڪوره بالا شعر ۾ ”منصور ۽ دار“ جي مشهورِ زمانه قصي کي شعر ۾ آڻي صنعت ”تلميح“ جو استعمال ڪيو آهي، تنهنڪري هن شعر ۾ صنعت ”قطارالبعرين“ ۽ صنعت تلميح جون ٻه صنعتون هئڻ سبب هن شعر کي ”ذوالنوعين شعر“ چئي سگهجي ٿو.

اجا به هن شعر جو وڌيڪ تجزيه ڪبو ته هن ۾ ”صنعت طردو عڪس“ به نظر ايندي.

Gul Hayat Institute

سياقت الاعداد:

ڳاڻيٽي جي عددن کي اهڙي طرح تسلسل سان جڙيو وڃي، جو شعر جي نزاڪت ۾ اضافو ٿئي ته اهڙي صفت کي ”سياقت الاعداد“ چئجي ٿو.

امين ’فهيم‘”سياقت الاعداد“ جو به سهڻو استعمال ڪيو آهي:

پڇي نوڪِ قلم افسوس مان پَٽَ تي ڪِري پيئي،
اجا ”ٻاٽي“ اکر لکڻا هئم پنهـــنجي فــســانـي ۾.

عام طور روزمره جي زبان ۾ ”ٻاٽي“ (ٻه يا ٽي) لفظ عالم ’فاضل‘ پڙهيل ۽ ڪڙهيل به استعمال ڪندا آهن.

امين ’فهيم‘ بي تڪلفيءَ سان بنا هٻڪ بي ڌڙڪ ”ٻاٽي“ جو لفظ ”غزل جي زبان“ ۾ استعمال ڪري ”سانگي“ جون سِڪون لاٿيون آهن. جن شاعرن غزل کي ايراني انداز ۾ سموهيو آهي سي به پنهنجي طور تي ڪامياب ۽ لائق تحسين آهن. پر جن شاعرن غزل جي ڍانچي ۾ سنڌي محاورا، مقامي مروج الفاظ زيبِ تن ڪيا آهن سي به قابلِ تعريف آهن، امين ’فهيم‘ به اهڙن شاعرن مان هڪ آهي. امين ’فهيم‘ هن شعر ۾ صفت ”سياقت الاعداد“ جو استعمال اهڙي پياري انداز سان ۽ اهڙو سهڻو ڪيو آهي جيئن مُنديءَ تي ٽِڪ!

هن شعر جي مصرع اوليٰ ۾ صفت مبالغو جي به چمڪ دمڪ آهي. مبالغو، شاعر جو شاعرانه حق آهي.

انهيءَ کي ”کوڙ“ سان شمار ڪرڻ ناسمجهه ۽ بي ذوق ماڻهن جو ڪم آهي. شاعر پنهنجي مقصد ۽ مفهوم کي مبالغي جي آميزش سان دلڪش ۽ دلپذير بنائي ٿو ته اهو هن جو شاعرانه اختيار ۽ تخيل جو پرواز آهي.
جيڪڏهن پنهنجو فسانو لکڻ وقت اوچتو هٿ مان قلم صاحبِ تحرير کان ڪري پيو ته شاعر صاحبِ تحرير جو قصور نه سمجهندو، پر اهوئي تصور ڪندو ته منهنجي پُردرد حالِ دل لکڻ وقت قلم افسوس کان بيهوش ٿي پٽ تي ڪِري پيو ۽ سندس نوڪ پچي پئي.
’سياقت الاعداد‘ جي ٻين نمونن جو به لطف وٺو:

سنپالي رازِ دل ڪر مون ساڻ اي ساقي! تون محفل ۾،
جو ديوانن سان گڏ هت چار پنج دانا لپي پوندا.
ڪجي آدم شماري چار سُو جي دورِ حاضر ۾،
ته سؤ ميخوار ۾ ٿي چار مولانا لپي پوندا.

تنهنجي هڪ ياد چار اشڪِ غم،
بي ثمر جو اهو ثمر آهي

صنعت موقوف:
شعر ۾ به مصرعون ٿين ٿيون. مصرع اوليٰ جو مفهوم تيسيتائين واضح نه ٿئي جيسين مصرع ثاني پڙهي پوري

ڪجي. پهرين مصرع جو ٻيءَ مصرع تي دارومدار هجي. اهڙي صنعت کي صنعت موقوف چئجي ٿو:

سچڻ تنهنجي اهائي مهرباني آهه ڪافي، جو،
تون خود ماري سگهين ٿو ڪنهن کان مارائڻ نٿو چاهين!

هن شعر ۾ صنعت ”حُسن التعليل“ به سمايل آهي، جنهنڪري هي ”ذوالنوعين شعر “ آهي.

’صنعت موقوف‘ جا ٻيا مثال ڏجن ٿا:

ڀلي جو جئن به چاهي پيو چوي، طعنا هڻي ليڪن،
درِ دلدار تان پيرو پڇڻ ڏايو ڏکيو آهي.

وٺيو پيو جادهٔ منزل وڃان اميد تي ليڪن،
پتو ناهي ته هن جو پورو پيچ و خم ڪڏهن ٿيندو.
متان دلگير ٿين هرگز جدائيءَ ۾ ”فهيم!“ آخر،
ڪرم فرمائي رشڪِ مهوشان همدم ڪڏهن ٿيندو.

ڪمندِ زلف دوتايُ دلبر
وڪوڙي ورتو هو پنهنجي ور ۾.

صنعت توشيح:

شاعر پنهنجي شعر جي مصرع جي لفظن مان ڪن جا منڍ وارا لفظ ملائي يا هر مصرع جي منڍ وارن اکرن

Gul Hayat Institute

ڪي ملائڻ سان ڪو نالو ڪري ٿاهي ٿو ته اهڙي صنعت کي ”صنعت توشيح“ چئجي ٿو۔ مثلاً:

الف، ميم، يي، نون جي سڻ صدا،
مٺا جان جندڙي جلائي چڪس.

الف ميم يي نون

ملائڻ سان ”امين“ نالو ٺهي ٿو.

ا م ي ن

هن شعر ۾ شاعر ڪوشش ڪري پنهنجو نالو ڳجهو رکيو آهي. پنهنجي تخلص کي معمو بنايو آهي. انهيءَ لحاظ کان هن شعر ۾ ”صنعت معمه“ به جهاتيون پائي رهي آهي. ٻن صنعتن جو هڪ ئي وقت هڪ شعر ۾ هئڻ سبب هي پڻ ”ذوالنوعين“ شعر آهي.

صنعت ايهام:

ايهام جو مطلب آهي ’وهم ۾ وجهڻ‘ هر معياري شاعر پنهنجي ٻوليءَ جي لغت جي حجت يا سند ۽ لفظن جو مالڪ ۽ بادشاهه هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن شعر ۾ اهڙا لفظ ڪم آڻيندو آهي جو ذهن تي فوري طور ڪو هڪ مفهوم ايندو آهي، مگر ٿوري وڌيڪ غور ڪرڻ سان ٻيو مفهوم به نظر ايندو آهي، انهيءَ ڪري پڙهندڙ يا ٻڌندڙ وهم ۾ پئجي ويندو آهي ته شاعر جو پنهنجو اصل مفهوم ۽ مقصد ڇا آهي. شاعريءَ جي

Gul Hayat Institute

اهڙي صنعت کي ”صنعت ايهام“ چئبو آهي. اچو ته امين ’فهيم‘ جي انهيءَ صنعت جي استعمال مان محظوظ ٿيون:

(1)

هــو ته مڙنـــي کان مٿاهون آسنڍءِ رهبر، امين،
خود خدا جنهن جو ٿيو آهي ثنا خوان، غم نه ڪر.

هن شعر ۾ ”قريب الذهن“ اها ئي معنيٰ اُڀري اچي ٿي ته ”اي امين! تنهنجو رهبر مڙني کان مٿاهون آهي جنهن جو خود خدا ثنا خوان آهي، تنهنڪري تون پنهنجي رهبر ڪامل جي رهبريءَ تي مطمئن رهه ۽ فڪر نه ڪر.“

هن شعر ۾ ”بعيد الذهن“ معنيٰ اها آهي ته تنهنجو رهبر امين صلي الله عليہ وآلہ وسلم (”امين“ حضور صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو لقب آهي) مڙني کان مٿاهون آهي. مصرع اوليٰ ۾ ”امين“ لفظ اچڻ سان صنعت ايهام جو استعمال ٿيو آهي. جيڪو شاعر جو نالو ۽ تخلص به رهيو آهي. حضو سائينءَ صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو لقب به امين آهي.[6]

---

[6] هن شعر ۾ حضرت ابو بکر صديق رضي الله تعاليٰ عنه ڏانهن به اشارو آهي. جنهن کي الله تعاليٰ سورة التوبه ۾ ثاني اثنين سڏيو جڏهن هو ٻئي غار ۾ گڏ هُئا ۽ رسول پاڪ صلي الله عليه فرمايو ته ”لا تحزن ان الله معنا. : الَّا تنصروه فقد نصره الله اذ اخرجه الذين كفروا ثاني اثنين اذهُما في الغار اذ يقول لصاحبه لا تحزن انَّ الله معنا، فانزل الله سينته عليه و ايده بجنود لم تروها و جعل كلمة الذين كفروا سُفليٰ، و كلمة الله هي العليا.، والله عزيز حكيم. (9.40) سورة التوبه

(2)

تون امين آهين ’فهيم‘،

فيــصــلو ڪــج لاجواب.

هن شعر ۾ ”قريب الذهن“ مفهوم آهي ته شاعر پاڻ کي چوي ٿو ته ”اي ’فهيم‘ تون منهنجي قرب جي کاڻيءَ جو امين آهين، تون ئي فيصلو ڪري ٻڌاءِ، جنهنجي ٻڌڻ سان هر ڪو واهواه ڪري، ساڳئي شعر ۾ ”بعيد الذهن“ مفهوم آهي ته ”اي امين صلي الله عليہ وآلہ وسلم تون ئي امانتدار ۽ سمجهدار آهين، تون ئي منهنجي سڪ ۽ صداقت جو لاجواب فيصلو ڪر.“ انهيءَ مفهوم سان هيءُ شعر نعتيه نظر اچي ٿو. تاهم شعر ٻڌندڙ کي اها پڪ ئي نه هوندي ته شاعر اهو شعر ڪهڙي مفهوم سان چيو آهي!

”صنعت ايهام“ جا پيا به ٻه شعر پيش ڪجن ٿا:

(1)

”محمّد امين“ کي نه اچ پر ڪڏهن ڪان،

زبــان تــي رڳــو تـنـهنجو ئي نام آيو.

(2)

دائــمــا اي ”امــيـن مــحــمّــد“ جـــو،

عـــشـــق جـــهـــولِـــي ۾ پــائـي جهلٽو آ.

Gul Hayat Institute

صنعت تضاد:

شاعر، پنهنجي شعر ۾ ڪنهن ڳالهه تي زور پرڻ لاءِ ڪڏهن پنهنجي شعر ۾ اهڙا لفظ ڪم آڻي ٿو جيڪي هڪٻئي جا ”ضد“ (هڪٻئي جي اُبتڙ) هوندا آهن. شاعريءَ جي انهيءَ صنعت کي ”صنعت تضاد“ چئجي ٿو:

(1)

وساري تون به ويٺين دلربا!
دنيا ته مٽجي وئي.
”جفا“ سڀ ڪنهن ڪئي
ڪنهن کان ”وفا“ ٿئي ها ته بهتر هو.

هن شعر ۾ هڪ ئي مصرع ۾ ”جفا“ ۽ ”وفا“ جا به لفظ هڪ ٻئي جا ضد آهن، انهي صنعت کي ’صنعت تضاد‘ چئجي ٿو. ساڳئي شعر ۾ صنعت ”حسن طلب“ به ڪم آيل آهي. تنهنڪري هن شعر کي ”ذوالنوعين شعر“ چئبو. ازان سواءِ هن شعر ۾ ”صنعت تجنيس تام ناقص“ به لياڪا پائي رهي آهي.

(2)

نيٺ قسمت وانگي اڄ پڻ تون وئين هلندي چڙهي!
”باوفا“ اڄ تون به ٿي وئين ”بيوفا!“ شاباس اٿئي!.

هن شعر ۾ صنعت تضاد سان گڏ ”ڏوراپو“ به ڏنو ويو آهي، تنهنڪري هيءُ شعر به ”ذوالنوعين شعر“ آهي.

(3)

عجب قانون الفت جا ڏسي مون کي لڳي حيرت،
نه آهي ڪا به ”آساني“ وري ”مشڪل“ به ڪجهه ناهي!

هن شعر ۾ به ’صنعت تضاد‘ سان گڏ ’صنعت تعجب‘ استعمال ٿيل آهي، انهيءَ لحاظ کان هيءُ شعر به ”ذوالنوعين شعر“ آهي.

”صنعت تضاد“ جا ٻيا چند شعر:

(4)

فڪر ڪهڙو حال جي ڪنهن جا ”فقيرانا“ هجن.
دل هجي زنده انهيءَ سان شوق ”شاهانا“ هجن.

(5)

تون ٻاڻ نڀائيندو اڇجان، هو پنهنجي رضا جو مالڪ آ.
تون”هار“۽”جيت“جو ان سان ڪڏهن وهنوار نه ڪر واپار نه ڪر.

Gul Hayat Institute

(6)

سچڻ سائين مان هر ڪنهن حال ۾ خوش آهيان هر دم،
ڀي ”آزادي“ کان هن تنهنجي پياري ”قيدخاني“ ۾.

(7)

مَڪين مون وٽ به جيڪر دلربا ٿئي ها ته بهتر
هو،
هي ”بخت نارسا،“ بخت رسا ٿئي ها ته بهتر
هو.

مراعات النظير:

شاعر، پنهنجي شعر ۾ ڪڏهن هڪ لفظ بيان ڪري پوءِ انهيءَ سان واسطيدار ٻيا لفظ به لڳاتار استعمال ڪري نفس مضمون کي مؤثر ۽ زوردار بنائيندو آهي. اهڙي صنعت کي ”صنعت مراعات النظير“ چئجي ٿو. اسان جي شاعر امين ’فهيم‘ مراعات النظير جي صنعت جو به گهڻو استعمال ڪيو آهي، نموني طور چند شعر هيٺ ڏجن ٿا:

Gul Hayat Institute

(1)

امين جو ’’سائين‘‘ تون، ’’رهبر‘‘ به تون ۽ ’’آسرو‘‘ پڻ تون
قدم پنهنجا ڪڏهن اُن وٽ گهمائج يا رسول الله ﷺ!

هيءُ هڪ نعتيه شعر آهي، انهيءَ ۾ ’’رسول الله صلي الله عليہ وآلہ وسلم‘‘ جو لفظ آڻي انهيءَ سان پنهنجي تعلق کي موثر بنائڻ لاءِ واسطيدار لفظ لڳاتار استعمال ڪيا اٿس: سائين، رهبر، آسرو.

(2)

هي حڪومت، بادشاهي،
مال و دولت ڪجهه نه آه،
عاشقن جي لاءِ آهي
وصل جو واپار بس.

هن شعر ۾ نفس مضمون اهو آهي ته عاشق پنهنجي محبوب جي وصل کي هر چيز کان وڌيڪ اهميت ڏئي ٿو. عاشق جي نظر ۾ ظاهري رعب تاب، جاه و جلال ڪجهه نه آهي. انهيءَ سان تعلقدار يا واسطيدار شيون بيان ڪري مضمون کي پُراثر ۽ جاندار بنايو اٿس: - حڪومت، بادشاهي، مال، دولت.

Gul Hayat Institute

مراعات النظير جا ٻيا چند شعر:

(3)

صراحي، ساغر و مينا، ڏنم ميخوار ويڳاڻا،
سوا تنهنجي اي ساقي رونقِ محفل به ڪجھ ناهي.

(4)

جدائي، دردوالم منهنجي حصي ۾ آهن،
ڇڏي ذي حال تي مون کي، قمر اداس نه ٿي.

(5)

هر شجر ۾، صبا ۾ ۽ گل ۾،
جستجو جابجا ڪري ڏسبي.

حسن التّعليل

شاعر پنهنجي ڪلام ۾ ڪابه بي ٽُڪي ۽ بي سبب ڳالھ نه ڪندو آهي. ڪنهن به ڳالھ بيان ڪرڻ سان انهيءَ جي وضاحت لاءِ ڪو نه ڪو ”سبب“ يا ”دليل“ بيان ڪندو آهي. مثال:

(1)

مورک مور نه ٻجهڻا هيڏانهن هوڏانهن ڪن،
”ڪٿر“ جنين اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسن.

(شاھ ڪريم)

Gul Hayat Institute

هن بيت ۾ پرين کي نه ڏسي سگهڻ جو سبب بيان ڪيو ويو آهي ته جن جي اکين ۾ ”ڪنڙ“ (پيائي يا غير) آهي، سي پنهنجي دوست جو ديدار ڪيئن ڪري سگهندا؟

(2) دلِ بينا بھی کر خدا سے طلب،
آنکھ کا نور، دل کا نور نہیں۔
(اقبال)

هن شعر ۾ خدا کان ”دلِ بينا“ گهرڻ سبب بيان ڪيو ويو آهي ڇو ته ظاهري اکين جي روشني، روشن ضمير جو دليل نه آهي.

”پيغام“ جي شاعر امين ’فهيم‘ ”حسن التعليل“ کي به گهڻو ڪم آندو آهي:

جت خرد جو ٿيو ڪمال ات عشق ۾ رکيم قدم،
ٿـي جـڏهـن هـڪ انـتـها، ٻي ابتدا حاصل ڪيم.

جت خرد جي حڪومت جون حدون ختم ٿين ٿيون، اُتان عشق جي ملڪ جي شروعات ٿئي ٿي. اهڙي طرح هڪڙي شيءِ جي انتها ٿيڻ سان ئي ٻيءِ شيءِ جي ابتدا حاصل ٿي.

هن شعر جي ٻنهي مصرعن ۾ ”صنعت تضاد“ به غالب آهي. لهٰذا هي شعر ”ذوالنوعين شعر“ آهي، ازان

Gul Hayat Institute

سواءِ هي ”سهل ممتنع“ شعر آهي، هن شعر ۾ ”صنعت متلائم“ ”صنعت سليس“ ۽ ”صنعت لف و نشر“ جون به جهلڪيون نمايان آهن:

(2)

اهائي خــوش ادا ساقي جي برڪت جي نشاني آ،
جو هِرِڪي نيٺ مولانا ڪي پڻ ميخوار ٿيڻو پيو.

هڪ پارسا مولانا ميخوار ٿي پيو؟! امين ’فهيم‘ ڪنهن قادر الڪلام شاعر وانگر بي سبب ۽ غير ذميدارانه ڳالهه ڪو نه ٿو ڪري. هو انهي واقعي جو معقول سبب ٻڌائي ٿو ته خوش ادا ساقيءَ جي هوش ربا حسن ۽ دلربا ادا جي اها برڪت سمجهڻ گهرجي، جو خشڪ زاهد پارسا به سندس هٿ موٽائي نه سگهيو ۽ پرت جو پيالو پي سرشار ٿي ۽ ميخوارن جي صف ۾ شمار ٿيو!

’صنعت حسن التّعليل‘ جا پيا چند شعر:

(3)

ساري دنيا کان گذاريـان ٿو جدا،
پرمست و خوش،
هـي سبب آهي جـــــو دل
درد آشنــــــا حاصل ڪيم.

Gul Hayat Institute

(4)

مون کان نه ڪڏهن ڪو ڏوھ ٿيو
پر مست نظر مجبور ڪيو،
صهبا کان ڪڏهن ڪو ڪيف نه ٿيو،
ساقيءَ جي نظر مخمور ڪيو.

(5)

هوا اهڙي لڳي جنهن ڪو نه ڇڏيو گُل زماني ۾،
رهيا باقي وچي اڄ خار منهنجي آشياني ۾.

(6)

گُلن سان گڏ رهڻ جي لاءِ مون کي خار ٿيڻو پيو.
تڏهن اُن جو ٿيس، جڏهين پين تي بار ٿيڻو پيو.

(7)

فلڪ کي رشڪ ٿيو اهڙو زمين جي باريابي تي،
جو آخرڪار ان کي خاڪ پايءِ يار ٿيڻو پيو.

Gul Hayat Institute

(8)

هوا اهڙي ته گلشن کي لڳي ناسازگار آهي،
جو خوشبو کي به گلڙن کان جدا لاچار ٿيڻو پيو.

(9)

پهرين ساقي پيار واعظ کي،
سِرَ تان آفت کي ٿارڻو آهي.

شاعر، ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي طور تي ڪنهن سان نه ڪنهن سان همڪلام ٿيندو آهي. اهي مڪالما شعر ۾ بيان ڪندو آهي. پنهنجي سوال سان انهيءَ جو مليل جواب گڏوگڏ پاڻ ٻڌائيندو آهي. انهيءَ کي ”صنعت سوال و جواب“ چئجي ٿو.

(1)

اچي ٿيو تنگ منهنجي ”شاعرانه عرض“ کان سهڻو؛
چيائين: ”وڃ هتان فوراً“ ! چيم ”دلبر خدا حافظ“!

(2)

پڇيم ”تنهنجي چمڻ لئه ڇو هزارين منتظر آهن؟“
چيئين ”ان لاءِ جو پيارن سندو پيزار آهيان مان.“

(3)

جڏهن مون روئي ڪئي پنهنجي يار کي پارت!
چيئين:- ”مون بس ڪئي تو سان جفا وري نه ڪبي.“

Gul Hayat Institute

مبالغه

صنعت مبالغه، شاعريءَ لاءِ مباح آهي. مبالغو (وڌاءُ) بظاهر ته هڪ ڪوڙ يا ٻٽاڪ نظر ايندي پر انهي جي معرفت ئي صحيح طريقي سان بيان جي موقف يا مقصد جي اهميت جي خبر پوي ٿي:

چوڏهينءَ چنڊَ تون اُپرين، سهسين ڪرئين سينگارَ،
پلڪ پريان جي نه پَرِين،
جي حيلن ڪرئين هزارَ،
جهڙو تون سڀ چمارَ،
تهڙو دمُ دوست جو.

(شاه رحمة الله عليه)

شاه صاحب به مبالغي کان گهٽو ڪم ورتو آهي. ڪيترن ئي بيتن ۾ مبالغه آرائي آهي. مبالغه شاعر جو شاعرانه حق آهي. عام ماڻهو سندس تخيل جي پرواز کي پهچي ۽ سمجهي نه سگهندا جيسين هو مبالغه سان انهن کي نه سمجهائي. مندرجه بالا بيت ۾ جيڪڏهن صرف ايترو بيان ٿيل هجي ها ته منهنجو محبوب بيحد سهڻو آهي ته عام ماڻهو سونهن جي ڪمال سمجهڻ کان قاصر رهجي وڃي ها، تنهنڪري ئي شاه صاحب فرمايو ته چوڏهين جو چنڊ جيڪڏهن سراپا سينگارجي ظاهر ٿئي ته به يار جي برابر ٿي نٿو سگهي. چوڏهين جي چنڊ جي سموري حياتيءَ جو حسن يڪجا ڪجي

ته به منهنجي محبوب جي هڪ جهلڪ برابر به پهچي نه سگهندو.
امين ’فهيم‘ به پنهنجي شاعريءَ ۾ مبالغه آرائي ڪافي ڪئي آهي. چند شعر نموني طور پيش ڪجن ٿا:

(1)

گــردشِ ايّــام ڪـي روڪـــي ڇــڏيـــو اي دوســتــو،
فڪرِ فردا ۾ جڏهن مصروف مـــســتـــانـــا هـــجـــن.

(2)

وفـــا پئي واٽ تان ويئي جهلي دامن وٺي آيــس،
جو اُن ڪي واٽ ويندي ئي وفادارن ڏســـي ورتــو.

(3)

ســـال ســـيـنـــگاريـنـــدي گذري ويا درو ديوار ڪـــي،
ڪنهن چيو هو آءُ ٿيندس تنهجو مهمان عنقريـب.

(4)

سچڻ منهنجي لئي هڪڙو نئون جهان دل ۾ بنايو ٿم،
جتي شاخ و شجر ناهي، جتي شام و سحر ناهي.

(5)

جي حياتي وفا ڪئي ته ”فهيم!“

Gul Hayat Institute

عـشـق ۾ انــتـــهـا ڪـــــــري ڏســبـــــي!

صنعت تعجّب!

راه محبت ۾ شاعر کي ڪڏهين اهڙيون عجيب واردات، محسوسات ۽ ڪيفيات معلوم ٿينديون آهن جو پاڻ به حيران ٿي ويندو آهي ۽ تعجّب جو اظهار پنهنجي شعر ۾ ڪندو آهي. اهڙي صنعت کي ”صنعت تعجّب“ چئجي ٿو:

(1)

”فهيم“ آهـــــــــي تـعـجّـب هن جــــــو مون کي!
اهو ٿي ويو نه هو جيڪــــي گمان ۾!!

(2)

ڏس ”امين!“ سيني ۾ ڪيئن سانديو هلين ٿو درد و غم،
ڪــنــهن نـــه پـــر توکـي سـجـــاتـو!
نيٺ مشڪل ٿي ويو.

(3)

ڪـــــــو نه موٽئين سڄڻ! وڃڻ ڪـــــــان وئين!
تــو بـــه وَهه جا وفـــا ڪـــئي آهـــــي!!

(4)

ڪــيــم جــنـــهن ســــــــان به اظهارِ محبّت؛

Gul Hayat Institute

خـــدا جـو شـــان! ســو مــغــرور ٿـــي ويو.

تجاهل عارفانه:

ڪڏهن ڪڏهن شاعر پنهنجي شعر ۾ اهڙي صنعت استعمال ڪندو آهي جو سڀ ڪجھ سمجھڻ ۽ ڄاڻڻ جي باوجود پاڻ کي نهايت معصوميت سان ناسمجھ يا اڻ ڄاڻ ظاهر ڪندو آهي. ڄاڻي ٻُجهي به اڻ ڄاڻائيءَ جي اظهار ڪرڻ کي "صنعت تجاهل عارفانه" چئجي ٿو:

تُنهنجي هوندي به دل جي ڦٿڪڻ کي،
بـــيــقـــراري، قـــرار؟ ڇـــا چـــئـــــجـــــي!

اوچتو من پسند محبوب اڳڻ تي پير پري ته بي پناه خوشي ۽ بي انتها پيار باعث دل جي رفتار تيز ٿي ويندي آهي. شاعر اهڙي ڪيفيت کان باخبر هوندي به پاڻ کي بلڪل بي خبر محسوس ڪرايو آهي. امين 'فهيم' مذڪوره بالا شعر ۾ "تجاهلِ عارفانه" کان ڪم ورتو آهي.

Gul Hayat Institute

هر ڪَلي اشڪِ غم سان سينگاريم،
مالهـــي ســمـــجهيو ته ماڪ پئي آهي.

هن شعر ۾ شاعر جو بظاهر مقصد آهي ته چمن جي هر مکڙيءَ کي اشڪِ غم سان مون سينگاريو آهي.

حالانڪه هن کي اهو بخوبي معلوم آهي ته مکڙين تي ماڪ جا ڦڙا آهن، تنهن هوندي به اڻڄاڻ بڻجي چوي ٿو ته: اِهي منهنجي وڇوڙيل اکين جا لڙڪ آهن.

”صنعت تجاهل عارفانه“ سان گڏ هن شعر ۾ شاعر ”صنعت مبالغه“ کان به ڪم ورتو آهي چاڪاڻ ته چمن ۾ هر ڪليءَ کي اشڪ غم سان سينگارڻ مشڪل ڪم آهي. ٻن صفتن جي ڪم آڻڻ ڪري هي ”ذوالنوعين“ شعر آهي.

ازان سواءِ هن شعر ۾ ”تشبيهه“ به آيل آهي. اشڪ غم کي ماڪ جي ڦڙن سان تشبيهه ڏني وئي آهي. هن جاءِ تي به اسان جي شاعر تجاهلِ عارفانه جي صنعت کان ڪم ورتو آهي. حالانڪه انهيءَ کي بخوبي علم آهي ته اهي ماڪ جا ڦڙا آهن نه ڪي غم جا لڙڪ! پر اتي اڻ ڄاڻ هئڻ جي ذميواري وڏي هوشياريءَ سان مالهي تي اڇلي ٿو!

هن شعر ۾ امين ’فهيم‘ پنهنجي باشريعت بزرگ حضرت مخدوم نوح سرور رحمة الله عليه جي بيت جي چڱي طرح چٽي ترجماني ڪئي آهي:

پــيــئـي جا پرپــات،

سا ماڪ مَ پانئيو، ماڻهئا!

Gul Hayat Institute

روئي چڙهي رات،[7]

ڏسي ڏکوين کي.

(حضرت مخدوم نوح رح)

تجاهلِ عارفانه جا چند مثال :-

(1)

توکي ماڻهن جي روبرو جاني!

دوست، محبوب، يار؟ ڇا چئجي.

(2)

بيوفائي وفا جي بدلي ۾،

شرم، ڪاوڙ يا آر ڇا چئجي.

(3)

اي ’فهيم‘ تون مون کي ٻڌاءِ ڪٿي ته حقيقت

ڪيئن آغاز ۾ هئي،

مون کنيو يا نٿي کنيو پنهنجو قدم، ڪجهه ياد اٿم

ڪجهه وسري ويو.

محبّت، خلوص، وفا، قرباني، صبر و تحمّل وغيره جي باوجود راهِ محبت ۾ جڏهن مسلسل

سور، سختيون، نفرتون، ظلمتون، بيوفايون، ارڏايون، ذهني زخم، عزّت نفس ۽ خلوص نيت تي شبهات ۽

Gul Hayat Institute

[7] ”روئي چڙهي رات“ جون ٻه پڙهڻيون ٻيون به آهن، (1) روئي چَري رات...“(يعني ڳهلي، بيسمجهه رات.. (2) ”روئي چُري رات (گذري وئي آهستي. جيڪو ترجمو آهي سورة الفجر جي چوٿينءَ آية : والليل اذا يَسر جو پاڻ حضرت نوح سرور رحمة الله عليه ترجمو ڪيو آهي ته : ”بحق شب يا شب مزدلفه يا شب قدرچون بگزرد..“

شڪ حملا ۽ ڏک نصيب ٿين ٿا ته عاشق صادق،اندر جو اندر ۾ پيو ڪڙهندو آهي. لب ڪُشائي نه ڪندو آهي مگر پنهنجي بيزاري، ناراضگي، مذمت ۽ بوريت جي احساس جو اظهار زيبِ نظم ڪندو آهي. اهڙي ڪلام کي ”واسوخت“ چئبو آهي.

امين ’فهيم‘ تي به اهي اوقات آيا جن ڪيس جهنجهوڙي ڇڏيو. واردات قلبي جو اظهار پنهنجي ڪلام ۾ هن طرح ڪري ٿو:

(1)

حسن وارن کي محبّت جو صفا احساس ناهہ،
ڪوٺ ۾ هي آهي ڪاتو، نيٺ مشڪل ٿي ويو.

(2)

محبوب بنا هي روشن راتيون چنڊ ۽ تارا ڪين کپن،
جي پيار ڏئي پو ڏار ڪندا سي سهڻا سهارا ڪين کپن.

(3)

مان پنهنجي ۾ ئي پورو آهيان چو چيڙين ٿي تون بادِ صبا،
چو ساھ سڏارڻ ٿي چاهين تنهنجا ته سڏارا ڪين کپن.

Gul Hayat Institute

(4)

سحر هڪڙي طرح گذري، بدلجي شـــام آئـــي آ،
جهان جي هن دورنگي دور کان بيزار آهيان مان.

(5)

انـــتقــامــاً چــڏيــم محـبـت ڪـــي،
پيـــار ڪـــي درد سـر ڪري ورتـــم.

(6)

’فهيم‘ آه و فغان مان ته ڪجهه به ڪونه وريو.
حــضــورِ يــار ۾ هــاڻي صدا وري نه ڪبي.

(7)

پنهنجي ماه لقا کان دور ٿيو،
زيست درد آشنا ڪري ڏسبي

(8)

رَکو گلشن جي هر ڪا شيءِ سنڀالي،
اسان جو ڇا اوهان جي گلستان ۾!؟

Gul Hayat Institute

(9)

هٿن سان قرب جي ڪشتيءَ کي ٻوڙيم،
پــوڻ چــاهيم نــٿي ڪــنهن امــتحان ۾.

شهر آشوب

شاعر، پنهنجي وقت ۽ حالات جو بهترين عڪاس هوندو آهي، محبت جي لوازمات ۾ مگن رهڻ جي باوجود هو گردونواح جي حالات کان بي خبر هرگز نه هوندو آهي. پنهنجي شهر جي تباهي، زوال، ابتر حالت، ويراني يا گردشِ دوران، زماني جي بيثباتي بي اعتدالي، مصائب و مشڪلات جي روئداد پنهنجي ڪلام ۾ هوبهو آڻيندو آهي، اهڙي نظم کي شهر آشوب چئبو آهي.

1955ع ۾ هالا پراڻا کان مست مهراڻ پائڻ شروع ڪيو. ڪيترا ڳوٺ غرقاب ٿي ويا. هالا پراڻا، هالا نوان جا ٻئي شهر مڪمل طور خالي ٿي ويا، بلڪل نظر ٿي آيو ته هالا نوان به مڪمل طور غرقاب ٿيندو. دريا جو زور ڪندوءَ وٽ زبردست هو. اتان ڪلياڻ جو بچاءُ بند پڇي پيو ۽ مهراڻ، مست گهوڙي وانگر ڪيبر، ڪندو، سيڪاٽ،مٽياري، هٽڙي ۽ حيدرآباد جي مشرق طرف تيزيءَ سان ڊوڙڻ لڳو. هالا نوان وٽان پاڻيءَ جو رخ بدلجي ويو. قومي شاهراه ڪيترا مهينا بند رهي. پاڪستان جي ”پورالي ندي“ (سنڌو ندي) جو اهو پُر خوف ”پُور“ هو. ڪيترن شاعرن انهيءَ واقعي تي ”شهر آشوب“ نظم لکيا.

Gul Hayat Institute

امين ’فهيم‘ جي انهيءَ وقت عمر تقريباً 18 سال هئي، پر حساس شاعر پنهنجي ابتدائي دور ۾ به انهيءَ واقعي کي هيئن بيان ڪيو آهي:

اسان جي شهر هالا کي بچائج يا رسول الله،
سيئي مشڪل غريبن تان هٽائج يار رسول الله.

ريختي:

ايراني شاعريءَ جو اثر، سنڌي شاعري تي نمايان آهي.
عروضي شاعريءَ جي ڪم وبيش سڀني صنفن ۾ ”مرداني زبان“ استعمال ڪئي ويندي آهي.
سنڌي شاعريءَ جي مزاج ۾ انڪساري، عاجزي ۽ هيٺائيءَ جو اظهار ڪيو ويندو آهي جيڪو ”ريختي“ (زالاڻي زبان) ۾ استعمال ٿيندو آهي:

”هيڻي ڏسي ذات جيڪس جت چڙهي ويا.“

سنڌي شاعري جون اڪثر و بيشتر صنفون ”عورت جي زبان“ ۾ چيون وڃن ٿيون. بيت، وائي، ڪافي، سي حرفي وغيره صنفن ۾ ”زالاڻي ٻولي“ استعمال ڪئي ويندي آهي. ڇاڪاڻ ڪا عورت ڳالهائي رهي آهي.
شاهه جي شاعري به ريختي جو اعليٰ ۽ معياري نمونو آهي، امين ’فهيم‘ جي ڪافين ۾ به ريختي استعمال ڪيل آهي.

اهڙي طرح مضمون جي طوالت جي خوف کان پيغام جي شاعر امين ’فهيم‘ سائينءَ جي ڪلام جي ”فني جائزي“ جو انهن چند صنعتن جي نشاندهي تي اڪتفا ڪرڻي پوي ٿي. شاعريءَ جو فن بحرِ عميق آهي. انهي جي پاتار مان چند سپون (صنعتون) سوجهي ڪڍي انهن جي موتين جو نمونو پيش ڪيو ويو آهي.انهن صنعتن کان علاوه امين ’فهيم‘ جي ڪلام ۾، صنعت ڪلام جامع، صنعت موقوف، صنعت تضاد، صنعت لف و نشر، ايجاز، اطناب، ڏورايو وغيره جون جهلڪيون به واضح نظر اچن ٿيون.

پنهنجي ناقص علم مطابق جن به صنعتن جو جائزو ورتو ويو آهي انهن جو عام فهم انداز ۾ تعارف پڻ ڪرايو ويو آهي. جنهن مان مبتدي شعراء ڪرام جي معلومات ۾ اضافو ٿيندو. هن جائزي ۾ صرف غزل جي زمين جو جائزو ورتو ويو آهي. اسان جي شاعر امين ’فهيم‘ شاعري جي ٻين صنفن جهڙوڪ قطعات، مثنوي، بيت، ڪافي، وائي، مدح، مناجات، سلام ۽ سهرو وغيره جي صنفن تي به طبع آزمائي ڪئي آهي.

قارئين ڪرام کي دست بسته گذارش آهي ته هن جائزي ۾ صرف شاعرانه فني خوبين جو ذڪر ٿيل آهي. امين ’فهيم‘ جي هر ڪاوش تي تاريخون لڳل آهن، انهن کي ڏسي علم، عصر ۽ شاعرانه مشق کي

مدنظر رکي قارئين ڪرام فني اوڻايون پاڻ ڏسن، امين ۽ منصف بنجن. هي انساني ڪلام آهي، ڪنهن به انسان جو ڪلام اوڻاين کان آجو ٿي نٿو سگهي چو ته ڪامل مطلق صرف الله جي ذات آهي ۽
اوڻاين کان آجو صرف الله جو ڪلام آهي.

Gul Hayat Institute